

ПРИЛОЗИ

Janko PAUNOVIĆ*

STATUS ROBOVA (SERVI, ANCILLE) U KOTORSKOM STATUTU (1616, VENECIJA) I NJEGOV RIMSKO-PRAVNI UTICAJ

ABSTRACT: *The aim of this article is to shed light on the status of slaves in the Statute of Kotor (1616) and its Roman legal basis. The work is primarily based on the Kotor Statute, as well as the accompanying notary documents from the relevant period of time.. Due to the nature of the topic, other Dalmatian and Mediterranean cities in the respective period were also taken into account. In this article, the author used an argumentation-based linguistic approach and systematic method of interpretation of the statutory provisions concerning the status of slaves, while excluding the status of other „unfree“ or „semi-free“ people.*

KEYWORDS: *Servi, ancille, Kotor, city statutes, notarial acts.*

I Uvod

Postoji opsežna naučna literatura¹ o statusu robova u jadranskim komunama srednjeg vijeka².

* Autor je asistent na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beču – Katedra za rimsko pravo i antičku pravnu istoriju.

¹ Vidi više: Neven Budak, Slavery in the late medieval Dalmatia/Croatia: labour, legal status, integration in: *Melanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, tome 112, 2000.* (dalje: NB, 2000) / Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914. (dalje: FŠ, 1914) / Neven Budak, *Na dnu društvene ljestvice, robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb, 2021. (dalje, NB, 2021) / Neven Budak, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984. (dalje NB, 1984) / Heinrich Mayr, *Das dalmatinische Kolonat*, Wien, 1911. (dalje: HM, 1911) / Alexander von Reutz, *Verfassung und Rechts-Zustand der dalmatinischen Küstenstädte und Inseln im Mittel Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt*, Dorpat, 1841. (dalje AR, 1841) / Душанка Динић-Кнежевић, Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XII и XIII века, Гласник филозофског

Stavovi (pravni) historičara divergiraju u određenim segmentima, koji se prvenstveno tiču porijekla institucije ropstva u dalmatinskim gradovima, postojanju/nepostojanju antičkog rimskog/istočno-rimskog uticaja.³ Franjo Rački je postavio teoriju o antičkom uticaju romanskih gradova Dalmacije na razvoj ropstva u tim komunama.⁴ On je razlikovao romanske gradove Dalmacije od njihovih zaleđa, kao i od ostatka Balkanskog poluostrva, stavljajući instituciju ropstva u direktnu vezu sa romanskim nasljeđem dalmatinskih gradova, kao i uticajem rimokatoličke crkve.⁵ Njegovoj teoriji o antičkom uticaju romanskih, dalmatinskih gradova priključuje se i Ivan Ružić, koji uporednom metodom negira postojanje *serva* u hrvatskim samostanima u zaleđu.⁶ Heinrich Mayr u svom djelu (*Das dalmatinische Kolonat*, Wien,

факултета у Новом Саду XVI/1, 1973. (dalje: ДДК, 1973) / Илија Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Српска академија наука, Историски институт, Београд, 1950. (dalje: ИС, 1950)

² NB, 2000, стр. 745–760: „Other sources from the Xth -Xith centuries confirm that slaves were used in agriculture in the region where Roman traditions had been preserved. Later urban documents show a need for slaves in households and crafts. We can recognize three periods of slavery in late medieval Dalmatia/Croatia. The first ends with the turn of the XIIIth century, and was one of intensive slave trade. In the second period we lack data about slave trade. Slaves were replaced by persons entering service on the basis of a contract. The third period (second half of the XIVth century) is characterized by an increase in the purchases of slaves, but mainly for export to Italy and Catalonia. From the end of the XIVth century cities undertook measures to prohibit the export of slaves and servants. This, however, did not mean a prohibition of slavery itself, because citizens were allowed to keep slaves for their own use. The position of slaves was defined by city statutes, and can be additionally documented by well preserved notarial documents“ / FŠ, 1914, s. 282 / NB, 2021, s. 94–104: „Zaseban položaj među gradskim stanovništvom zauzima roblje, koje se i u doba najrazvijenijeg feudalizma očuvalo u dalmatinskim gradovima. Roblje se javlja u dva vida, kao predmet trgovine i kao kućna posluga. Najstariji trag trgovanja robljem u Kotoru nalazi se u darovnici Petra Crnog crkvi Sv. Petra u Selu kod Splita oko 1080. U tom dokumentu se kaže, da je Petar Crni kupio roba od Kotorana za tri solidi“ / Konstantin Jiriček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902 (dalje: KJ, 1902) / Ivan Strohal, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913. (dalje: IS, 1913) / Ivan Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911. (dalje: IS, 1911) / Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje 1*, SAN, ZIJK, III od, Beograd, 1934, s. 63. (dalje: JR, 1934) / Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Државна штампарија, Београд, 1912, с. 25–31: *У уговору између Котора и Дубровника из 1279. године, дозвољена је била трговина робљем између ова два града и утврђена је висина царине на робу или ропкињи.*“ (dalje: CH, 1912)

³ Vidi više: NB, 2000 / FŠ, 1914 / NB, 1984 / HM, 1911 / AR, 1841 / ДДК, 1973 / ИС, 1950.

⁴ NB, 1984, s. 8-9 / Franjo Rački, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad LXX, 1884. (dalje: FR, 1884) / KJ, 1902.

⁵ *Isto*, 8.

⁶ *Isto*, 8 / Ivan Ružić, *Društveno stanje u Hrvata u starije doba*, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. 37, knj. 1, 1911, s. 110–123. (dalje: IR, 1911)

1911) takođe govori o kontinuitetu antičke civilizacije na prostoru Dalmacije, kao i o uticaju na razvoj institucije ropstva.⁷ Alexander von Reutz uzrok nerazvijenosti institucije ropstva u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka vidi u postojanju dva faktora: straha lokalnog, gradskog stanovništva od robova unutar gradskih zidina, koji predstavljaju faktor nestabilnosti (strah od pobune lokalnog stanovništva), kao i društvenog konsenzusa tog doba, da je posao obrađivanja zemlje častan postao, koji vrše i slobodni ljudi.⁸ Nada Klaić, ali i Dušanka Dinić-Knežević, instituciju ropstva ne vide prvenstveno u antičkom uticaju romanskih gradova Dalmacije, već u trenutnim okolnostima, koje su vladale tokom srednjeg vijeka.⁹ Ove autorke ne osporavaju uticaj antičkog kontinuiteta romansko-dalmatinskih gradova, ali instituciju ropstva smještaju u trenutni kontekst, prije svega u uzročno-posljedičnu vezu izbijanja nepovoljnih, kriznih situacija u zaleđu, ratova i pustošenja, pojave gladi, kao i iseljavanja.¹⁰ Nada Klaić, kao bitan faktor klasifikacije i identifikacije institucije ropstva, uzima mediteransko-dalmatinske tipove kultura, koje su se uzgajale u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka; postojanje mediteranskih kultura, poput maslinjaka i vinograda, omogućavalo je relativno slobodnije odnose, koji su omogućavali nevezivanje ljudi za zemlju.¹¹

Neven Budak¹² u članku (*Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Zagreb, 1984) rezimira da je neosporan faktor uticaj antičke baštine na postojanje i razvoj institucije ropstva u dalmatinsko-romanskim gradovima, kako direktnim putem preko dalmatinskih gradova, koji su rano u svom istorijskom ciklusu bili romanizovani, ili pak indirektnim putem preko istočnorimskog i italijanskog uticaja srednjeg vijeka. Razlike među naučnicima postoje takođe u pogledu intenziteta uticaja antičke kulture u periodu srednjeg vijeka.¹³ Dodatni problem za identifikaciju i klasifikaciju sta-

⁷ HM, 1911.

⁸ NB, 1984, s. 7 / AR, 1841.

⁹ Nada Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, *Zgodovinski časopis (Zč) XII-XIII*, 1958-59, s. 254. (dalje: NK, 1958-59) / *ДДК*, 1973, c. 39–61.

¹⁰ NB, 1984, s. 17 / NK, 1958-59, s. 254 / *ДДК*, 1973, c. 39–61.

¹¹ *Isto*, 17 / *Isto*, 254 / *Isto*, 39–61 / Nada Klaić – Ivo Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zadar, 1976 (dalje: NK-IP, 1976)

¹² Neven Budak, *Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima*, Institut za hrvatsku povijest, Vol. 18, Zagreb, 1985, s. 250: „Nema nikakve sumnje da su servi bili značajan dio stanovništva velikih gradova antičke Dalmacije, ali im je broj vremenom opadao. Iako o njima nemamo nikakvih vijesti kroz nekoliko stoljeća, smijemo tvrditi da su se u nekim gradovima i njihovoj okolini zadržali i u vremenima političkih, etničkih i društvenih previranja najranijeg Srednjeg vijeka. Drugačije ne bismo mogli objasniti njihovo postojanje na dalmatinskom području u X st. i kasnije. U prilog našem zaganjivanju kontinuiteta govori ne samo terminologija, nego i stvarni odnosi, kao i karakteristike njihovog položaja.“ (dalje: NB, 1985)

¹³ NB, 1984, s. 24.

tusa robova u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka predstavlja terminologija statuta i sačuvanih notarskih akata.¹⁴ Ilija Sindik i Ivo Stjepčević govore o jednakosti izraza, ali ne i sadržaja statutarnih normi i Justinijanovog prava.¹⁵

II Glave Kotorskog statuta koja se bave položajem robova

Kotorski statut¹⁶ poznaje različite kategorije neslobodnih, poluslobodnih i slobodnih ljudi. U ovom radu ćemo se ograničiti na kategoriju ljudi koji su „slovom Statuta“ (terminološki) okarakterisani kao robovi (*servi, ancille*).¹⁷ Različite kategorije zavisnih i poluzavisnih ljudi (*possanici, possadnici, villani*) nisu uzeti u obzir. Kotorski statut je izrazito strog prema statusu robova, to se najbolje očitava u glavi 221, gdje je vlasniku/gospodaru roba/robinje omogućeno bilo „*possit facere de eo vel eis quidquid sibi placuerit et Curia nullam poenam sibi imponere possit.*“¹⁸ Na istočnojadranskoj obali se u naročitoj mjeri trgovalo robljem, a glavni izvozni centri bili su Dubrovnik i ušće Neretve.¹⁹ Dubrovčani su u dva navrata, 1400. i 1416. godine, zabranili prodaju roblja, ne iz humanistički promijenjene svijesti, već iz potrebe da robovsku snagu zadrže i koriste za svoje lokalne potrebe.²⁰

U Kotoru se nisu sačuvali primjeri kao u Dubrovniku, ali nam je indirektnim putem iz jednog parničnog procesa, koji se vodio pred venecijanskim sudom u XV vijeku, ostavljen prostor da sa popriličnom sigurnošću

¹⁴ *Isto*, 11–15.

¹⁵ ИС, 1950 / Ivo Stjepčević, Kotor i Grbalj, Split, 1941 (dalje: IS, 1941) / NB, 1984, s.11-12: „*Na temelju statuta, ali i notarskih spisa, autor daje sliku najnižih slojeva unutar komune. Pri tome je prihvatio Stjepčevićovo mišljenje da termini *servus* i *ancilla* u statutu imaju dvojako značenje, odnosno da označavaju i slobodnu i neslobodnu radnu snagu.*“ / Lenka Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002, s. 63 (dalje: LBC, 2002).

¹⁶ Miljan Gogić, O kotorskom Statutu tiskanom 1715. godine, Istorijski Institut Crne Gore, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 2020, s. 139–164. (MG, 2020) / Nevenka Bogojević-Glušćević, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2, Podgorica, 115–116 (dalje: NBG, 1998) / Nenad Fejić, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, Istorijski časopis, 1980, 27, Beograd, 5–62. (dalje: NF, 1980) / Miljan Gogić, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, DHS 4 21, 2022, Tuzla, 341–364. (dalje: MG, 2022) / IS, 1913 / IS, 1911.

¹⁷ Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI, Apud Rubertum Meietum, cap. CCXVII. (dalje: SCC, 1616) / SCC, 1616, cap. CCXVIII / cap. CCXIX / cap. CCXX / cap. CCXXI / cap. CCXXII / cap. CCXXIII / cap. CXXV / LBC, 2002, S. 63.

¹⁸ *Isto*, cap. CCXXI.

¹⁹ Jorjo Tadić, Trgovina robljem u Dubrovniku u XV. stoljeću, Politika 1930, br. 8084 (dalje: JT, 1930) / ИС, 1950, c. 46 / Anita Mažibradić, *Tivat kroz stoljeća - mjesto robova i gospodara*, Donja Lastva 2015, s. 141-142. (AM, 2015)

²⁰ JT, 193 / ИС, 1950, c. 46.

vjerujemo da je ovakvih primjera, kao u Dubrovniku, bilo i u Kotoru, gdje su ropkinje bile dio miraza aristokratskih porodica.²¹

a) Glava 217 (CCXVII). O nasljednicima koji se rode od robinje

„Uvrđujemo da ako neko obljudi nečiju robinju, sve nasljednike koji se od nje rode otac ako hoće može otkupiti za 10 perpera u roku od godinu dana. Ako ih ne otkupi za godinu dana, poslije toga stoji do volje gospodara ili gospodarice te robinje.“²²

Kao izvore ropstva rimsko klasično pravo uzima rođenje ili porobljavanje u ratu. *Institutiones Corpus Iuris Civilis* navode: „*Servi autem aut nascuntur aut fiunt*“ – robovi se ili rađaju kao takvi, ili postaju robovima.²³ U antičkom Rimu su nakon završetka osvajačkih ratova veliku većinu činili domaći robovi (*vernae*).²⁴ Prema *ius gentiumu*, vanbračna djeca su dijelila pravnu sudbinu majke. Djeca robinja pratila su pravnu sudbinu majke-robinje, odnosno bila su neslobodna. Dijete robinje/*partus ancillae* je uvijek pripadalo vlasniku majke-robinje (*patrus matrem sequitur* – dijete prati sudbinu majke).²⁵ Jezičko-logičkom interpretacijom teksta 217. glave Kotorskog statuta dolazi se do zaključka da je vlasnik majke-robinje ujedno bio i vlasnik djeteta, rođenog od robinje i slobodnog oca. Otac, koji je morao biti slobodan čovjek, imao je pravo da u roku od godinu dana od rođenja djeteta otkupi novorođeno dijete za vrijednost od 10 perpera. Ovakva regulacija kotorskih zakonodavaca ukazuje na samu klasifikaciju robova kao stvari (*res*). Vlasnik stvari (*serva/ancilla* – robinje) bio je ujedno i vlasnik djeteta (*fructus* – plod). Zbog prirode stvari (*res* – osoba, čovjek) i prirode odnosa, donešene su, za razliku od drugih stvari (*res*), određene modifikacije.²⁶ Teleološkom interpre-

²¹ IC, 1950, C. 46./ Šime Ljubić, Listine o odnošajima između Južnog Slovenstva i Mletačke Republike, 9 Monument asp. H. Sl. M 21, Zagreb 1890, s.132. (ŠLJ, 1890)

²² SCC, 1616, cap. CCXVII./ *STATUTA CIVITATIS CATHARI* - Jelena Antović (ur.); *STATUT GRADA KOTORA*: Knjiga I, fototipsko izdanje originala iz 1616. godine; Knjiga II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom. Kotor, Državni arhiv Crne Gore, 2009, S. 241. Napomena: U tekstu latinskog originala Statuta je štampana pogrešna glava rimskim brojem CCXVI, umjesto CCXVII, kako je ispravno, autor je preuzeo ispravljenu verziju (dalje: SGK, 2009).

²³ Ulrike Babusiaux, Christian Baldus, Wolfgang Ernst, Franz-Stefan Meissel, Johannes Plat-schek, Thomas Rübner, Handbuch des römischen Privatrechts, Band I, Mohr Siebek Verlag, Tübingen, Band I, S. 949. (dalje: BBEMPR, 2023)/ *Inst. 1.3.4, Marcian. 1 inst. D.1.5.5.1/ Elisabeth Hermann-Otto, Ex ancilla natus*, 1994, s. 22. (dalje: EHO, 1994)

²⁴ *Isto*, 949/ Olga Pelcer Vujačić, *Slaves and Freedmen in Lydia and Phrygia in the early Roman Empire*, Istorijски zapisi, godina XCII, 3-4/2019, Istorijски Institut Crne Gore, Podgorica, 11–13. (dalje: OPV, 2019)

²⁵ *Isto*, 949/ *Gai. 1.89/ Ulp. reg. 5.9/ EHO*, 1994, s. 24/ LBC, 2002, s. 63.

²⁶ Miloš Milošević, Sima Ćirković, O Statutu grada Kotora, Kotor, 2009, s. 35-36. (dalje: MĆ, 2009)/ IC, 1950, s. 42–56. / *Isto*, 63.

tacijom pomenute glave Kotorskog statuta uočava se jasna intencija zakonodavca. Novorođenče prati pravnu sudbinu majke, koja je sama predmet (*res*) u vlasništvu²⁷ vlasnika. Majka-robinja, kao stvar od određene vrijednosti, donijela je plod (*fructus*) u vidu novorođenčadi; zbog nepostojanja dopuštenja od strane vlasnika majke-robinje, ponuđen je vlasniku stvari supstituent u vidu vrijednosti od deset perpera.²⁸

b) Glava 218 (CCXVIII). O robovima koji ožene slobodnu ženu bez dozvole svojih gospodara

„Ako bez saglasnosti gospodara ili gospodarice neki rob oženi slobodnu ženu, svi nasljednici koje bude imao sa tom ženom pripašće gospodaru ili gospodarici toga roba. Gospodar ili gospodarica toga roba mogu takođe uzeti što god nađu u kući žene od onoga što pripada naprijed rečenom robu, i to mogu učiniti bez glasnika Suda. Ako pak taj rob uz saglasnost gospodara ili gospodarice uzme tu ženu, pošto su na molbu žene gospodar ili gospodarica učinili milost ženi da uzme roba za muža, svi nasljednici koje budu zajedno imali biće zajednički gospodaru ili gospodarici onoga roba i te žene. Ako se pak, sam gospodar ili gospodarica saglasi sa tim brakom, uz uslov da svi nasljednici koje zajedno izrode budu slobodni, odlučujemo da gospodar ili gospodarica nemaju vlast nad njima već da svi nasljednici koje zajedno izrode, budu slobodni.“²⁹

Glave 218 i 219 Kotorskog statuta se bave pravnim posljedicama mješovitih veza roba i slobodne žene (glava 218), kao i slobodnog čovjeka i robinje (glava 219).³⁰ U oba slučaja je potrebna saglasnost gospodara i sam čin sklapanja braka, kako bi potomstvo bilo slobodno.³¹ Glava 218 daje tri pravne posljedice prilikom mješovitog braka roba i slobodne žene, stepenovane prema saglasnosti/pristanku gospodara/gospodarice dotičnog roba. U slučaju da nema prethodne saglasnosti gospodara/gospodarice pomenutog roba, svi nasljednici pripadaju vlasniku/vlasnici pomenutog roba. Vlasnik/vlasnica pomenutog roba ima pravo da uzme/*vindicira* sve što pripada dotičnom robu, i to bez pomoći glasnika Suda. *„Ono što pripada naprijed rečenom robu“* ostavlja prazninu u tumačenju.³² Da li je riječ o stvarima koje pripadaju vlasniku/vlasnici roba, koje je on/ona dao robu na korišće-

²⁷ NBG, 1995, s. 1–27./ IS, 1913/ IS, 1911.

²⁸ SCC, 1616, cap. CCXVII./ MČ, 2009, s. 35-36./ ИС, 1950, s. 42–56./ BBEMPR, 2023, S. 949.

Isto, 949 / *Gai. 1.89/ Ulp. reg. 5.9/EHO*, 1994, s. 24.

²⁹ SCC, 1616, cap. CCXVIII./ cap. CCXVII./ SGK, 2009, s. 241.

³⁰ *Isto*, cap. CCXVIII./ CCXIX./ *Isto*, 241-242.

³¹ MČ, 2009, s. 36. / *Isto*, cap. CCXVIII / CCXIX / *Isto*, 241-242.

³² *Isto*, cap. CCXVIII.

nje (npr. odjeća/hrana), ili je ipak riječ o imovini koja se nalazi u vlasništvu samog roba? Sistematskom interpretacijom statutarnih odredbi Kotorskog statuta, koje se tiču položaja neslobodnih ljudi (*servi, ancillae*), dolazimo do dvije moguće pretpostavke: 1. da je riječ o stvarima koje se nalaze u vlasništvu vlasnika/vlasnica robova, 2. da se radi o imovini samog roba/robinje, jer se rob/robinja mogao/mogla nakon oslobođenja ponovo (samo) prodati, što indicira na postojanje imovinsko-pravne sposobnosti u vidu posjedovanja *peculiuma*.³³

Ako postoji dozvola/*consensus* za brak od strane vlasnika/vlasnice roba, uz dodatnu molbu slobodne žene, djeca rođena u tom braku biće u suvlasništvu gospodara/gospodarice roba i žene. Ako postoji *consensus* vlasnika/vlasnice roba oko sklapanja braka, kao i oko uslova da djeca budu slobodna, onda je pravna posljedica ovakvog dogovora slobodan brak, ali i potpuna sloboda novorođenčadi.³⁴ Intencija zakonodavca u ovom slučaju je jasna, radi se o zaštiti imovine.³⁵ Kao vlasnik/vlasnica roba (*res*), vlasnik/vlasnica ima i potpuno vlasništvo nad plodom (*fructus*) (n)ove stvari – novorođenčadima. Samo u slučaju dogovora i pristanka vlasnika/vlasnice stvari može doći do djelimičnog ili potpunog otuđenja imovine (samog roba, ali i novorođene djece).³⁶ *Senatus Consultum Claudianum*,³⁷ donešen 52. ili 54. godine naše ere, reguliše položaj slobodne žene, koja se uda za roba, protivno volji vlasnika pomenutog roba. U klasičnom rimskom pravu *denuntiatio* vlasnika roba čini ovu ženu robinjom vlasnika pomenutog roba. Samo u slučaju prethodnog saglasja između žene i vlasnika roba, žena zadržava *statuts libertatis*, doduše kao *liberta Caesaris*. Djeca u svakom slučaju, i u slučaju saglasja i bez saglasnosti, pripadaju vlasniku roba.³⁸

³³ O kontroverzama pri interpretaciji statutarnih odredbi vidi: NB, 1985, s. 255–268./ Lujo Margetić, Iz ranije hrvatske povijesti (From the earlier Croatian history), Zagreb, 1997, s. 385–396. (dalje: LM, 1997) / Neven Budak, Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu (The structure and the role families of slaves and servants in communal societies on the Eastern Adriatic), in Starohrvatska prosvjeta, 14, 1984, strane 348–349. (dalje: NB, 1984²) / HM, 1911 / Antun Dabinović, Otkada postoji kmetstvo, Zagreb, 1940. (dalje: AD, 1940)/ Грегор Чремошник, Извори за историју робља и сервицијалних односа у нашим земљама средњег вијека (*Sources for the history of slavery and servile conditions in our medieval lands*) у Историско-правном зборнику, I, бр. 1, 1949. (dalje: ГЧ, 1949)/ NBG, 1995, s. 1–27.

³⁴ SCC, 1616, cap. CCXVIII./ CCXIX./ SGK, 2009, s. 241–242.

³⁵ NBG, 1995, s. 1–27.

³⁶ *Isto*, 1–27.

³⁷ BBEMPR, 2023, s. 952 / OPV, 2019, s. 19.

³⁸ *Isto*, S. 953.

c) Glava 219 (CCXIX). O slobodnom čovjeku koji oženi robinju bez saglasnosti gospodara

„Ako slobodan čovjek oženi robinju drugoga bez saglasnosti gospodara, nasljednici koje s njom bude imao pripašće gospodaru ili gospodarici te robinje. Ali ako je oženi uz saglasnost gospodara ili gospodarice i zatraži milost da nasljednici koje zajedno budu imali budu slobodni, ako se s tim saglasi, svi će biti slobodni, ako se pak ne saglasi, nasljednici će biti zajednički gospodara ili gospodarice rečene robinje i njenoga muža.“³⁹

Ista zakonska intencija kao i u glavi 218 Kotorskog statuta ponavlja se i u glavi 219 – zaštita imovine vlasnika/vlasnice robinje.⁴⁰ Da li će nasljednici biti u suvlasništvu ili u potpunosti slobodni zavisi od saglasnosti vlasnika/vlasnice robinje. Pravo vlasnika da raspolaže svojom imovinom igra ključnu ulogu u identifikaciji pravne sudbine nasljednika.

d) Glava 220 (CCXX). O oslobođenicima (*libertii*), robovima i robinjama

„Rob i robinja, oslobođeni, oslobođeni robovanja svojim gospodarima, ako ne bi mogli sebe ili svoju djecu voditi i izdržavati i budu htjeli da se prodaju ili založe svoju ličnost ili da se bez nadoknade predaju na služenje, gospodar ili gospodarica, koji ih je oslobodio i sinovi i kćeri njegovi i prvi bratučedi njihovi, mogu da njega ili njih, koji bi tako učinili, povrate u ropstvo po onoj cijeni koju su za sebe mogli dobiti, ili bez nadoknade, ako su se bez nadoknade drugome predali, i ako bi se već prodali, gospodar ili gospodarica ih mogu otkupiti po onoj cijeni za koju su se prodali.“⁴¹

Glava 220 Kotorskog statuta govori o oslobođenicima - *libertii* (robovima i robinjama). Zbog nedostatka statutarne i notarske građe, nije moguće precizno identifikovati na koji način su robovi/robinje oslobađani. Iz uporedno-istorijske analize tog doba, moguće je uzeti u obzir praksu drugih dalmatinskih i italijanskih gradova, posebno Bolonje, Dubrovnika i Zadra.⁴² *Manumissio*, kao rimsko-pravni okvir za oslobađanje robova, korišćen je u Du-

³⁹ SCC, 1616, cap. CCXIX / SGK, 2009, s. 241-242.

⁴⁰ MČ, 2009, s. 36./ *Isto*, cap. CCXIX./ *Isto*, 241-242.

⁴¹ *Isto*, cap. CCXX / *Isto*, 242 / LBC, 150-168.

⁴² NB, 1985 / NB², 1985, s. 255-268 / *Isto*, cap. CCXX / *Isto*, 242 / Antonio Teja, Aspetti della vita economicca di Zara 1289, al 1409, parte II, La rivista dalmatica, 47 (dalje: AT, 1936) / NB, 1985, s. 115-130: „U Bolonji je donijeta generalna odluka (*Liber paradisus*) koja je oslobađala serve i ancile, razlozi koji su dovodili do ove odluke: promjena privrede i kretanja ljudi, shodno tome je bilo potrebno ukinuti one statutarne propise koji su ograničavali slobodu kretanja, demografski uzroci i porast broja gradskog stanovništva.“

brovniku toga doba.⁴³ *Manumissio pro anima* (za spas duše) je igrao dominantnu ulogu.⁴⁴ Interesantna forma oslobađanja robova, koja se notarskom građom jedino može potkrijepiti u Zadarskoj komuni je „*manumissio la liberazione differita*“. Ovaj vid ugovora o oslobađanju je karakterisan činjenicom da robovi nisu momentalno oslobađani, već pod uslovom da još neko vrijeme ostanu u položaju robova. Antonio Teja je u svom djelu (*Aspetti della vita economicca di Zara 1289, al 1409, parte II, La rivista dalmatica*) ovaj vid oslobađanja robova nazvao oslobađanje s odgađanjem.⁴⁵ Radilo se o jako rijetkoj pojavi (*manumissio la liberazione differita*), koja je označavala prelaz sa neslobodne na poluslobodnu, odnosno slobodnu radnu snagu.⁴⁶

Promijenjene okolnosti gradskog života, uticaj crkve na svakodnevni život, promjena u ekonomsko-trgovinskim okolnostima, kao i svijest o pripadnosti komuni, kao jednakim i ravnopravnim građanima, igrala je ulogu u oslobađanju robova. Praksa u Bolonji tog vremena pokazuju slične potrebe i intencije zakonodavca.⁴⁷ Robovi su, razvitkom trgovine i zanatstva, bili potrebni unutar samih gradova, nego na polju, obrađujući zemlju.⁴⁸ Odredba iz Kotorskog statuta iz 1359. godine govori o masovnom oslobađanju robova jednom statutarnom odredbom.⁴⁹ Razlog nije bio humanizmom promijenjena svijest građana o (ne)slobodi, već potreba moćnika/aristokrata da reaguju na promijenjene okolnosti. Mobilnost robova je bila od presudnog značaja, odredbe kojima su se robovi „vezivali“ za zemlju bile su statične, nisu išle u prilog novonastalim okolnostima, koje su zahtijevale i od vlasnika i od robova veću mobilnost i spremnost na pokret. Neven Budak je, kao što je već napomenuto, periodizirao tri etape razvoja ropskog sistem na istočnom Jadranu. Prvu fazu čini masivno porobljavanje, sve do početka XIII vijeka. Druga faza je bila orijentisana na proces masivnog oslobađanja robova, a trajala je do kraja XIII vijeka. Taj trend se uočava u većini komuna istočnojadranskog basena. Treći period karakteriše ponovni povratak robova u poluzavisni ili gotovo neslobodni položaj.⁵⁰ Razlog tome je bila nemogućnost oslobode-

⁴³ BBEMPR, 2023, s. 982–994 / NB, 1985 / NB, 1985, s. 255–268 / AT, 1936, s. 47.

⁴⁴ *Isto*, 255–268 / *Isto*, 988–990 / AT, 1936, s. 47 / Nevenka Bogojević-Glušćević, *Provisions of the Medieval Cattaro Statute on testament and their application in notary practice*, Istorijски zapisi, godina LXXXVI, broj 1-2/2013, Istorijски Institut Crne Gore, Podgorica, 7–25. (dalje: NBG, 2013)

⁴⁵ AT, 1936, s. 47.

⁴⁶ NB, 1985, s. 115–130.

⁴⁷ *Isto*, 1985 / NB, 1985, s. 255–268. / *Isto*, 1985, s. 115–130: „U Bolonji je donijeta generalna odluka (*Liber paradisus*) koja je oslobađala serve i ancile, razlozi koji su doveli do ove odluke: promjena privrede i kretanja ljudi, shodno tome je bilo potrebno ukinuti one statutarne propise, koji su ograničavali slobodu kretanja, demografski uzroci i porast broja gradskog stanovništva.“

⁴⁸ *Isto*, 115–130 / NB, 2000, s. 745–760.

⁴⁹ SCC, 1616, cap. CCXXIX / SGK, 2009, str. 245–246.

⁵⁰ NB, 2000, s. 745–760 / NB, 1985, s. 255–268 / NB, 1985, s. 115–130.

nika da dobitkom formalne slobode ostvare i ekonomsku slobodu, odnosno položaj koji bi im omogućio uživanje pune slobode. Robovi su tokom procesa masovnog oslobađanja često ostajali u zavisnom položaju u odnosu na svoje prethodne vlasnike, formalno ili neformalno. Nekad su te obaveze, kao što je slučaj bio u Dubrovniku, precizno uređene notarskim aktima u ugovorima o oslobađanju (*carta libertatis*), neke od obaveza oslobođenika bile su: briga o porodici nekadašnjeg vlasnika, praćenje u rat i nošenje oružja.⁵¹ U nekim slučajevima su se te obaveze tek neformalno podrazumijevale. Prelazak iz neslobodnog u slobodni status, robove je stavljao u formalno bolji, faktički ipak znatno gori položaj. Sličan položaj su imali oslobođeni robovi (*libertii*) Rimskog carstva drugog i trećeg vijeka.⁵² Samoprodaja ili samozalaganje su bile iznuđene posljedice nesnalaženja robova u novonastalim okolnostima. Robovi su obično imali krnje ili nikakve porodice. Prepušteni sebi samima, odlučivali su se za samoprodaju ili samozalaganje iz nužde, jer su na taj način makar bili u stanju da prežive. Ponovno vraćanje u položaj radnika sa novčanom naknadom, gdje su formalno zadržavali položaj slobodnih ljudi, faktički bili poluzavisni ili zavisni, karakteriše već pomenutu treću fazu u razvoju robova na istočnom Jadranu.⁵³ Iz zakonskog slova statutarne odredbe 220 vidi se praksa i uočava intencija zakonodavca, koji pri oslobađanju robova daje prethodnim vlasnicima robova pravo preče kupovine (*ius protimiseos*) po jasno ugovorenim uslovima; praksa, koja se nažalost ne može potkrijepiti notarskim knjigama, jer se nijedna *carta libertatis* nije sačuvala u kotorskim notarskim knjigama. Prethodnim vlasnicima je omogućeno pravo preče kupovine po istoj cijeni po kojoj su se robovi prodali drugim vlasnicima.⁵⁴ Kotorsko vijeće je 1359. godine donijelo odluku da svi podložnici – *homines, villani, possanici* koji dođu i ostanu u gradu te tu obavljaju gradsku tlaku i imaju dio metohije, postaju slobodni i građani (*cives*).⁵⁵ Gospodari ih nisu mogli odvesti iz grada ni na koji način, bez obzira na to posjeduju li ili ne *cartu servitutis*. Ako ne obavljaju tlaku i nemaju metohije, gospodari su ih mogli izvesti iz grada u roku od 6 mjeseci, a ako to u navedenom roku ne bi učinili, postojali bi ovi podložnici slobodni.⁵⁶ Iste je godine ponovljena slična

⁵¹ *Isto*, 745–760 / *Isto*, 255–268. / *Isto*, 115–130.

⁵² *Isto*, 745–760 / *Isto*, 255–268. / *Isto*, 115–130 / BBEMPR, 2023, 972 / OPV, 2019, s. 9.

⁵³ NB, 1985, s. 115–130 / *Isto*, 2019, s. 19.

⁵⁴ SCC, 1616, cap. CCXX / SGK, 2009, s. 242 / *Isto*, 115–130. Napomena: Antun Mayer, Koterski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326 – 1335, JAZU, Zagreb, 1951, S. 107. (dalje: AM, 1951) / IS, 1941, s. 99: „*Tako se god. 1327 Jon Albanensis sa svojom ženom Marijom i sinovima Petrom, Nikolom i kćerkom Chuiru obavezao Baziliju de Salve de Cataro promittentes eidem perpetuo servituros in omni genere famulatus et fieri totaliter suos et suas secundum consuetudinem civitatis Cathari*“.

⁵⁵ *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245–246.

⁵⁶ *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245–246.

odredba, ali donekle izmijenjena u korist gospodara takvih *vilana* i *posadnika*.⁵⁷ U Dubrovniku se tokom *XIV* vijeka javljaju slučajevi oslobađanja robova protiv volje gospodara. Ta oslobađanja su preduzimali predstavnici vlasti u slučajevima kada nije bilo moguće utvrditi vlasništvo nad robovima, kao i prilikom nehumanog postupka gospodara prema robovima.⁵⁸

e) Glava 221 (CCXXI). O robovima bjeguncima (*servus fugitivus*)

„Ako bi nečiji rob ili robinja pobjegao ili nestao, mogu njega ili nju njegov gospodar ili gospodarica tražiti sa glasnikom Suda po svojoj volji, i ako bi ga našli mogu s njim ili njima činiti što hoće (*res propria sua*) i Sud im ne može izreći nikakvu kaznu. Ako neko ne bi dopustio gospodaru ili glasniku Suda da ih traži, da plati roba ili robinju sa svim danima. Ako bi se poslije kod njega našao, da vrati roba ili robinju gospodaru i 10 perpera globe, od čega će dva dijela pipasti Komuni a preostali treći dio predaće se rečenom njihovom gospodaru.“⁵⁹

Pobjeglog roba ili pobjeglu robinju (*servus fugitivus*) vlasnik je mogao svuda tražiti/potraživati (*rei vindicatio*), zajedno sa glasnikom Suda.⁶⁰ Glava 221 Kotorskog statuta klasifikuju robove kao *res propria sua* vlasnika, što implicuje da su vlasnici mogli sa njima činiti šta su htjeli, odnosno da su u pravnom smislu bili tretirani kao stvari (*res*).⁶¹ Sud nije mogao ograničiti ili kazniti vlasnika robova prilikom izvršenja njegovih disciplinskih mjera. Ako treće lice ne bi dopuštalo vlasniku roba/robinju da ga traži kod njega, tad je treće lice bilo dužno da plati roba/robinju „sa svim danima“.⁶² Ako bi se pak rob/robinja nakon toga našao kod tog trećeg lica, moralo je tad to treće lice da vrati roba/robinju, ujedno i da plati kaznu/globu u visini od deset perpera, od čega su dva dijela pripadala Komuni, dok je jedna trećina pripadala gospodaru roba/robinje.⁶³ Odredbe glave 221 Kotorskog statuta su izrazito oštre i nepovoljne po robove, čak i u poređenju sa rimskim pravom, gdje su vlasnici robova u izvjesnoj mjeri morali računati sa ograničenjima njihove *dominica potestasa*, naročito od careva Hadrijana i Antonija Pija, gdje su ubistvo i neljudski tretman robova smatrani krivičnim djelom.⁶⁴

⁵⁷ IC, 1950, C. 38 / *Isto*, cap. CCXXIX / *Isto*, 245-246.

⁵⁸ NB, *Oslobađanja serva i ancilla i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom jadrano*, Historijski zbornik, god. XXXVIII (1), Zagreb, 1985, s. 253.

⁵⁹ SCC, 1616, cap. CCXXI./ SGK, 2009, s. 241.

⁶⁰ *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241 / BBEMPR, 2023, s. 967.

⁶¹ *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241 / *Isto*, 967.

⁶² *Isto*, cap. CCXXI / *Isto*, 241.

⁶³ *Isto*, cap. CCXXI.

⁶⁴ BBEMPR, S. 958–964.

f) Glava 222 (CCXXII). O onima koji istjeraju iz kuće robove ili robinje

„Ako neki ili neka izгна из куће роба или robinju и učini да иду лоше обучени или лоше нахранјени, ради тога да би се тај роб или robinja одућио од некогог порока који има, тај господар или господарца може тога роба или robinju вратити кући по својој волји. Ако неки слободан човјек, или слободна жена, тог истјераног роба или robinju без сагласности и дозволе господара прими и господар претрпи неку штету на истом робу или robinји, или ако би умро или побјегао, онај који га је примио дужан је да господару или господарци роба или robinje исправи све на што се закуну њихови господар или господарца и за личност да плати 12 перпера.“⁶⁵

Одредбом 222 Которског статута, власници робова имали су право да робове казнјавују (изгнанство, лоша/недовољна исхрана или лоше/недовољно облачење – у античком Риму генерално овлашћење познато као *ius vitae nesque* – право живота и смрти).⁶⁶ У римском праву власници робова су могли робове тражити назад путем vindikacione туžбе (*rei vindicatio*).⁶⁷ Језичко-логичком анализом текста поменуте статутарне одредбе 222 Которског статута утврђујемо да је власништво и државина на одбјеглом робу (*servus fugitivus*) и даље код власника/власнице роба, баš као у класичном римском праву.⁶⁸ Ако би неко треће лице без дозволе или сагласности господара роба/robinje примило роба/robinju и тим чином власник роба/robinje претрпио одређену штету, то треће лице је било дужно да плати штету власнику роба/robinje.⁶⁹ Ако би роб пак побјегао или умро, власник роба био је дужан да положи заклетву (*calumniae*) на висину штете које је претрпио и то треће лице било је у обавези да исплати штету plus дванаест перпера за личност.⁷⁰

g) Glava 223 (CCXXIII). Da niko ne šalje роба или robinju vladaru да их откупи

„Пошто су многи од наших грађана слали робове или robinje Владару да их Владар откупи, из чега су настјале штете и смутње, утврђујемо стoga да ниједан господар робова или robinja не покуша послати свoga роба или robinju

⁶⁵ SCC, 1616, cap. CCXXII / SGK, 2009, s. 242-243.

⁶⁶ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, s. 242-243 / BBEMPR, 938-939.

⁶⁷ *Isto*, 938-943 / Herbert Hausmaninger, Walter Selb, *Römisches Privatrecht*, Böhlau Verlag, Wien, 1997, s. 196. (dalje: HS, 1997)

⁶⁸ SCC, 1616, cap. CCXXI / cap. CCXXII / SGK, 2009, s. 242-243 / *Isto*, s. 938-943 / HS, 1997, S. 196.

⁶⁹ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, 242-243.

⁷⁰ *Isto*, cap. CCXXI / cap. CCXXII / *Isto*, 242-243.

*Vladaru da ih Vladar otkupi pod prijeljnom kazne od 25 perpera, osim ako bi Vladar silom htio da ga otkupi bez saglasnosti gospodara. I ako bez saglasnosti gospodara Vladar otkupi njega ili nju i kasnije taj rob ili robinja dođe u Kotor, niko da se ne usudi da njega ili nju pošalje u kuću ili da kuću ili zemljište za izdržavanje, niti da ih šalje na posao. Ako bi to učinio da plati Komuni 25 perpera.*⁷¹

Glava 223 Kotorskog statuta svjedoči o zabrani slanja robova vladaru, kako bi ih on otkupio.⁷² Komuna je ovom zakonskom odredbom reagovala na smanjenje broja robova unutar Komune. Ova zakonska odredba nije datirana. Zabrana prodaje robova nastala je iz manjka raspoložive ropske snage, nipošto kao momenat masivnog oslobođenja robova, već isključivo kao privredno-ekonomska mjera, koja je pokušala da zaustavi rasipanje robne snage u gradove Mediterana.⁷³ Česti ratovi u okolini, kao i nestabilnost u okruženju, desetkovali su raspoloživo ropsko stanovništvo. Komuna je zabranjivala novim vlasnicima da te iste robove prime nazad, propisujući kaznu od dvadeset pet perpera, koja se morala platiti Komuni. Komuna je ovom statutarnom odredbom pokušala da zaštiti svoj ekonomski interes.⁷⁴

h) Glava 125 (CXXV). O vlašćacima i ropskom rodu, koji bi digli ruku na vlastelu

„Utvrdjemo da se niko od vlašćaka ili ropskog roda ne usudi ili drzne dići ruku na plemenite muževe ili žene Grada ili da ih vrijeđa i ako se neki ili neka od njih drzne da digne ruku ili ih uvrijedi i bude se moglo dokazati, onaj ko je uvrijeđen ili udaren može da njega ili nju bije sam ili posredstvom drugih do mile volje i to ne može izbjeći. I ako se zbog bijenja onaj izbijeni sluga ili sluškinja tuži, platiće taj izbijeni 10 perpera, koja kazna ide u Komoru naše Komune. I ovoj statutarnoj odredbi podliježu sva muška i ženska kopilad.“⁷⁵

Glava 125 Kotorskog statuta govori o kaznama koje su propisane za one robove /vlašćake koji bi digli ruku na vlasnike ili u slučaju prema gospodarima upućenim uvredama.⁷⁶ Ovo je jedina kodifikovana statutarna odredba koja se bavi položajem vlašćaka. U ovoj statutarnoj odredbi, koja se tiče sankcionisanja ponašanja vlašćaka i robova, vlašćaci su pravno izjednačeni sa robovima. O statusu i porijeklu vlašćaka postoji brojna literatura, koja u veli-

⁷¹ *Isto*, cap. CCXXIII / *Isto*, 243.

⁷² *Isto*, 243.

⁷³ SCC, 1616, cap. CCXXIII / *Isto*, s. 243 / NB, 1985, s. 115–130.

⁷⁴ *Isto*, cap. CCXXIII / *Isto*, 243.

⁷⁵ *Isto*, cap. CXXV. / *Isto*, S. 201.

⁷⁶ MČ, 2009, S.36. / *Isto*, cap. CXXV. / *Isto*, S. 201.

koj mjeri ima oprečne stavove u pogledu porijekla i položaja vlašata.⁷⁷ Pošto smo se uvodu ovog članka metodološki ograničili na položaj neslobodnih ljudi, u onom smislu kako ih Kotorski statut karakteriše i reguliše, nećemo davati naše tumačenje položaja vlašata.

Janko PAUNOVIĆ

THE STATUS OF SLAVES (*servi, ancille*) IN THE STATUTE
OF KOTOR (1616, VENICE) AND ITS ROMAN
LEGAL FRAMEWORK

Summary

The status of slaves is quite clearly defined by the provisions of the Kotor Statute. A methodological problem in the interpretation of statutory provisions is represented by the terminology of the statute. In this paper, the author limited himself to the legal analysis of the position of slaves, who are so named in the Statute (*servi, ancille*). In this work, the author does not deal with the position of semi-free or free people (*villani, possanici, possadnici*). The ancient heritage of Dalmatian cities influenced the status of slaves in the medieval Kotor. The position of slaves in the Kotor Statute largely corresponds to the Roman legal understanding. The Statute of Kotor defines the legal status of a slave as a thing (*res*) and regulates its legal fate as a thing in regard to inheritance law issues. The idea and the general principle of seeing slaves as things and someone's property, aimed at protecting the owner's possessions, are articulated throughout the entire Statute of Kotor.

Izvori:

Behrends Okko, Knütel Ralf, Kupisch Berthold, Seiler Hans Hermann, *Corpus Iuris Civilis*, Text und Übersetzung, Heidelberg, 1990 ff. Bisher erschienen: Bd.

⁷⁷ Sima Ćirković, Vlastaci. Stranica iz socijalne istorije, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 39, 1988, str. 34–41/ MČ, 2009, s. 35–37./ Marko Pijović, Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća, Zagreb, 2018/ ГЧ, 1949, s. 148–162./ Gregor Čremošnik, Josp Lučić (ur.), Monumenta Historica Ragusina, Vol. 1–4, Zagreb: JAZU/HAZU, 1951–1993./ David Binder, Vlachs – a Peaceful Balkan People, Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4, 2004, s. 115–124/ Miloš Blagojević, Vlaški knezovi, premijuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII–XIV vek), u: Rade Mihaljčić (ur.), Spomenica Milana Vasića, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005, s. 43–77/ Neven Budak, Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u načinu komunalnim društvima, Institut za hrvatsku povijest, vol. 18, Zagreb, 1985/ NB, 1985.

I (*Institutiones*); Bd. II (*Digesten 1-10*) Bd. III (*Digesten 11-20*); Bd. IV (*Digesten 21-27*).

Bogišić Valtazar, Jireček Konstantin, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Zagreb, 1904.

Blehova-Čelebić Lenka, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002.

Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, JAZU, Zagreb, 1981.

Mayer Antun, *Kotorski spomenici, Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326 – 1335*, JAZU, 1951.

Statuta Civitatis Catharis, Venetiis, M. DC. XVI., Apud Rubertum Meietum. *STATUTA CIVITATIS CATHARI* - Jelena Antović (ur.); *STATUT GRADA KOTORA*: Knjiga I, fototipsko izdanje originala iz 1616. godine; Knjiga II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom. Kotor, Državni arhiv Crne Gore, 2009.

Watson Alan, *The Digest of Justinian*, Philadelphia 1985.

Bibliografija:

Babusiaux Ulrike, Baldus Christian, Ernst Wolfgang, Meissel Franz-Stefan, Platschek Johannes, Rüfner Thomas, *Handbuch des römischen Privatrechts*, Band I, Mohr Siebek Verlag, Tübingen, Band I, 2022.

Beuc Ivan, *Statut zadarske komune iz 1305.godine*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, 1954.

Binder David, *Vlachs – a Peaceful Balkan People*, Mediterranean Quarterly, Vol 15, No 4, 2004, s. 115–124.

Blagojević Miloš, *Vlaški knezovi, premičuri i čelnici u državi Nemanjića i Kotromanića (XIII-XIV vek)*, u: Rade Mihaljčić (ur.), *Spomenica Milana Vasića*, Banja Luka: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005, s. 43–77.

Blehova-Čelebić Lenka, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica, 2002.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Negotium i instrumentum u gradovima na jadranskoj obali u XIV vijeku*, 1998, Istorijski zapisi, 71, 1–2, Podgorica, 115–126.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Oblici svojine u srednjovjekovnim italijanskim i našim primorskim gradovima*, Istorijski zapisi, Podgorica, LXVIII, broj 4, 1995, s. 1–27.

Bogojević-Gluščević Nevenka, *Provisions of the Medieval Cattaro Statute on testament and their application in notary practice*, Istorijski zapisi, godina LXXXVI, broj1-2/2013, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, s. 7–25.

Budak Neven, *Na dnu društvene ljestvice, robovi i služinčad na istočnoj jadranskoj obali*, Zagreb, 2021.

Budak Neven, *Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu*, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti – Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb, 1984.

Budak Neven, *Servi ranog srednje vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji (Slaves in the early Middle Ages in Croatia and Dalmatia)*, in *Starohrvatska prosvjeta*, 15, 1985.

Budak Neven, *Slavery in the late medieval Dalmatia/Croatia: labour, legal status, integration in: Melanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, tome 112*, 2000.

Čremošnik Gregor, Josp Lučić (ur.), *Monumenta Historica Ragusina*, Vol. 1-4, Zagreb: JAZU/HAZU, 1951–1993.

Чремошник Грегор, Извори за историју робља и сервисијалних односа у нашим земљама средњег вијека (*Sources for the history of slavery and servile conditions in our medieval lands*) у Историјско-правном зборнику, I, бр. 1, 1949.

Ćirković Sima, *Vlaštaci*. Stranica iz socijalne istorije, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 39, 1988, S. 34–41.

Dabinović Antun, *Otkada postoji kmetstvo*, Zagreb, 1940.

Динић-Кнежевић Душанка, Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XII и XIV века, Гласник филозофског факултета у Новом Саду XVI/1, 1973.

Fejić Nenad, *Kotorska kancelarija u srednjem veku*, *Istorijski časopis*, 1980, 27., Beograd, 5-62.

Gogić Miljan, *O kotorskom Statutu tiskanom 1715. godine*, *Istorijski institut Crne Gore, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2020.

Gogić Miljan, *Prilog hronologiji kotorskih notara i kancelara u XIV i početkom XV vijeka*, *DHS 4 21*, 2022, Tuzla, S. 341–364.

Hermann-Otto Elisabeth, *Ex ancilla natus: Untersuchungen zu den "hausgeborenen" Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches*, Stuttgart, 1994.

Hermann-Otto Elisabeth, *Ex Ancilla Natus: Untersuchungen zu den 'hausgeborenen' Sklaven und Sklavinnen im Westen des römischen Kaiserreiches* (Forschungen zur antiken Sklaverei XXIV). Stuttgart: Steiner, 1994.

Janeković Römer Zdenka, *Komuna grada Kotora u srednjem vijeku – posebnosti institucionalnog i društvenog razvoja u: Zbornik sa znanstvene konferencije „Isprepleteni identiteti: Kotor, Dubrovnik i njihovo zaleđe u višestoljetnoj perspektivi“*, *Bokeški ljetopis* br. 4, 2019, Kotor.

Jiriček Konstantin, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1902.

Klaić Nada – Petricioli Ivo, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976.

Klaić Nada, *Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi*, *Zgodovinski časopis (Zč) XII-XIII*, 1958-59.

Ljubić Šime, *Listine o odnošajima između Južnog Slovenstva i Mletačke Republike*, 9 Monument asp. H. Sl. M 21, Zagreb 1890.

Margetić Lujo, *Iz ranije hrvatske povijesti (From the earlier Croatian history)*, Zagreb, 1997.

Mayr Heinrich, *Das dalmatinische Kolonat*, Wien, 1911.

Mažibradić Anita, *Tivat kroz stoljeća - mjesto robova i gospodara*, Donja Lastva 2015, S. 141–142.

- Milošević Miloš, Ćirković Sima, *O Statutu grada Kotora*, Kotor, 2009.
- Новаковић Стојан, Законски споменици српских држава средњег века, Државна штампарија, Београд, 1912.
- Pelcer Vujačić Olga, *Slaves and Freedmen in Lydia and Phrygia in the early Roman Empire*, Istorijски zapisi, godina XCII, broj 3-4/2019, Istorijски institut Crne Gore, Podgorica.
- Pijović Marko, *Vlasi u dubrovačkim spomenicima do 14. stoljeća*, Zagreb, 2018.
- Rački Franjo, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, Rad LXX, 1884.
- Radonić Jovan, *Dubrovačka akta i povelje 1*, SAN. ZIJK, III od, Beograd, 1934.
- Ružić Ivan, *Društveno stanje u Hrvata u starije doba*, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. 37, knj. 1, 1911.
- Синдик Илија, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа*, Српска академија наука, Историски институт, Београд, 1950.
- Stjepčević Ivo, *Kotor i Grbalj*, Split, 1941.
- Strohal Ivan, *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1913.
- Strohal Ivan, *Statuti primorskih gradova i općina*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1911.
- Šišić Ferdo, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914.
- Tadić Jorjo, *Trgovina robljem u Dubrovniku u XV stoljeću*, Politka 1930. Br 8084.
- Teja Antonio, *Aspetti della vita econimca di Zara 1289, al 1409*, parte II, La rivista dalmatica, Sp. Artale, 1936.
- Von Reutz Alexander, *Verfassung und Rechts-Zustand der dalmatinischen Küstenstädte und Inseln im Mittel Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt*, Dorpat, 1841.